

Joanna Niewiarowska<http://orcid.org/0000-0002-9365-1560>

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

j.niewiarowska@uksw.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2021.3302.04

Pisarze polscy w służbie propagandy niepodległościowej (1914–1918).

Rekonesans

STRESZCZENIE

Artykuł stanowi przyczynek do dziejów propagandy okresu I wojny światowej. Jego przedmiotem są formy aktywności propagandowej polskich pisarzy i krytyków literackich w okresie I wojny światowej (zwłaszcza w latach 1914–1917) na rzecz czynu niepodległościowego oraz specyfika podejmowanej przez nich działalności na tym polu (jej treści i form). By zrozumieć miejsce i rolę ludzi pióra w aparacie propagandy, autorka wyjaśnia fenomen szczególnego statusu i funkcji polskiego pisarza w przestrzeni publicznej oraz jego kapitału politycznego. Jest on rozpatrywany w perspektywie polskiego paradygmatu romantycznego oraz na przykładzie stosunku Józefa Piłsudskiego do polskiej literatury i, zwłaszcza, polskich pisarzy. To zaufanie społeczne, jakim cieszyli się pisarze, przesądzało o charakterze ich udziału w propagandowej akcji prasowej i wydawniczej. Aktywność propagandowa pisarzy, która została omówiona syntetycznie, przybierała dwojaką postać: niektórzy pisarze byli instytucjonalnie związani ze strukturami (w tym propagandowymi) Naczelnego Komitetu Narodowego i Legionów, inni oddawali swe pióro na rzecz czynu niepodległościowego, pozostając poza nimi.

SŁOWA KLUCZE: I wojna światowa, dyskurs narodowy, propaganda, literatura polska, niepodległość

ABSTRACT

Polish Writers in the Service of Independence Propaganda (1914–1918):
Introduction

The article contributes to history of World War I propaganda. The subject of the study are forms of propaganda activity of Polish writers and literary critics during World War I (especially in the years 1914–1917) in favor of independence act, as well as the character of their activity in this field (concerning its

Sugerowane cytowanie: Niewiarowska, J. (2021). Pisarze polscy w służbie propagandy niepodległościowej (1914–1918). *Rekonesans*. © ⓘ *Perspektywy Kultury*, 2(33), ss. 31–46. DOI: 10.35765/pk.2021.3302.04.

content and form). In order to comprehend the place and role of bookmen in the machinery of propaganda, the author explains the phenomenon of Polish writers' special status and function in the public space and their political capital. It is examined through the prism of Polish Romantic paradigm and the attitude of Józef Piłsudski towards Polish literature and Polish writers in particular. The social trust towards the writers determined the nature of their participation in the propaganda campaign for press and publishing. Writers' engagement in propaganda, which was synthetically discussed, appeared in two forms: some of them were institutionally linked to the structures (including propaganda) of the Naczelny Komitet Narodowy and the Legiony Polskie, others remained unaffiliated, writing for the independence act.

KEYWORDS: World War I, national discourse, propaganda, Polish literature, independence

Wysiłki propagandowe i agitacyjne w strukturach Polskiej Organizacji Narodowej, a następnie Naczelnego Komitetu Narodowego już w początkach 1915 r. były dość dobrze zorganizowane i skoordynowane (Drozdowski, 2017; Garlicka, 1974; Szarkowa, 1995; 1997; 1998). Najważniejszą stawką akcji propagandowej obozu niepodległościowego było zjednywanie opinii publicznej, które przebiegało w dwóch głównych kierunkach. Po pierwsze – służyło celom wojskowym, przede wszystkim werbunkowym na rzecz Legionów Polskich, ale również podnoszeniu *morale* żołnierzy, po drugie – miało przekonać opinię ludności cywilnej o słuszności tak prowadzonej wojennej polityki niepodległościowej, zachęcić ją do możliwie szerokiego zorganizowanego wsparcia tej polityki (Szarkowa, 1995).

Przedmiotem artykułu są formy aktywności propagandowej polskich pisarzy w okresie I wojny światowej na rzecz czynu niepodległościowego oraz specyfika podejmowanej przez nich działalności na tym polu. Słowo pisane było najważniejszym medium komunikacji społecznej, ponieważ miało szerszy zasięg oddziaływania niż słowo żywe, choć pisarze byli też często dobrymi mówcami i występowali również z odczytami – Sieroszewski miał za czasów swojej działalności w CKN opinię najlepszego mówcy Warszawy (Legutko i Sadowska, 2007), wypowiedzi ludzi pióra bywały więc też i narzędziem przekazu odpowiednio sprofilowanych treści politycznych. Dlatego literaci, obok dziennikarzy i publicystów, posiadali odpowiednie kompetencje, by się nim właściwie posłużyć. Ich roli nie da się jednak ograniczyć do sprawnego posługiwania się piórem – aktywność (i skuteczność) propagandowa była pochodną określonych (odziedziczonych po romantyzmie) funkcji społecznych i politycznych pisarza oraz literatury w polskim XIX-wiecznym paradygmacie kultury, o którym można pod pewnymi względami mówić jako o literaturocentrycznym (Janion i Żmigrodzka, 1978).

Lista pisarzy i krytyków literackich sympatyzujących z obozem niepodległościowym jest bardzo długa. Andrzej Chwalba słusznie stwierdził, że łatwiej wymienić tych, co nie wsparli Legionów, jak Sienkiewicz, Reymont czy Żeromski (Chwalba, 2018), który wyprawy do Kielc nie zakończył, a do Zakopanego wrócił ostatecznie w cywilu. Józef Piłsudski po latach wspominał: „poszło przede wszystkim za nami to, co najpiękniejsze w kulturze ludzkiej: poszła sztuka” (cyt. za: Chwalba, 2018, s. 347). Warto podjąć próbę zebrania podstawowych informacji na temat ich zaangażowania propagandowego, ponieważ stanowią one w przekonaniu autorki ważny – zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym – przyczynek do dziejów wciąż nienapisanej monografii pierwszowojennej polskiej propagandy, która miała istotny wpływ na kształt polskiego dyskursu narodowego po 1918 r.

Formy zaangażowania propagandowo-agitacyjnego pisarzy były tak różnorodne, jak i charakter podejmowanych przez propagandę działań. Trudno dokonać ich pełnej rekapitulacji, ponieważ literaci nie pełnili funkcji w pierwszych szeregach aparatów propagandy – częściej działali na zasadzie satelitów – „przyjaciół”, którzy włączali się w różne działania w formie zleceń albo dodatkowej nieoficjalnej pracy. Charakter tych działań zależał od wielu czynników i pogłębione badania w tej kwestii należałoby zacząć od rozpoznania więzi pomiędzy różnymi relacjami społecznymi poszczególnych pisarzy w sytuacji wojennej (która heteronomizowała dyskurs literacki): ich osobistymi „relacjami”, które należy rozpatrywać w kontekście biograficznym, oraz ogólnymi relacjami społecznymi „literatury” w danym momencie rozwoju historycznego, w tym także relacjami zawartymi w określonych realizacjach artystycznych (polski paradygmat literatury społecznie zaangażowanej), a „stylem”, „formą” i „treścią” ich dzieł, które stają się wynikiem tych relacji (Williams, 2015). Czynnikiem pierwszy jest tą zmienną, która utrudnia dokonanie syntezy, ponieważ polscy pisarze, mimo dominującego wzorca patriocentrycznego polskiej kultury w wieku XIX (Walas, 2003), na różne sposoby profilowali w swej biografii relacje między literaturą a polityką, to po pierwsze, a po drugie zaś, ich sytuacje osobiste i zawodowe podczas wojny też się znacząco różniły¹.

1 Nie jestem w stanie opisać ich w całej różnorodności na przestrzeni krótkiego artykułu. Już sam przykład S. Żeromskiego i jego wojennej postawy ilustruje złożoność siatki zależności, które prowadziły do konkretnych wyborów – w tym przypadku, mimo nacisków ze strony wysoko postawionych przedstawicieli NKN i Piłsudskiego (a prawdopodobnie nawet samego Komendanta), po nieudanej próbie przystąpienia do Legionów w sierpniu 1914 r. pisarz odmówił udziału w działaniach tej formacji (zob. Mortkowicz-Olczakowa, 1955; *List Żeromskiego*, 1922). Innym ciekawym przypadkiem jest też aktywność propagandowa W. Orkana, który pracę dla Biura Prasowego DW NKN w Piotrkowie traktować miał jako „ratunek” przed

Praca pisarzy na polu propagandowym przybierała dwojaką postać: albo pracowali oni w bezpośrednim związku ze strukturami wymienionych organizacji, albo oddawali swe pióro na rzecz idei, nie będąc bezpośrednio z nimi związanymi służbą wojskową lub cywilną, a na zasadzie powinności obywatelskiej, która była formą cywilnej „żołnierki” – pióro spełniało tu funkcję „miecza, szabli, karabeli”, jak pisał Józef Wittlin (1991, s. 46–47; Żeromski, 2016).

I. Pisarze w strukturach aparatu propagandowego NKN

Za najważniejszych pisarzy aktywistów niepodległościowych uznaje się tych, którzy byli jednocześnie legionistami: Gustawa Daniłowskiego (Legutko i Sadowska, 2007; Legutko, 2011; Legutko, 2015), Juliusza Kadena-Bandrowskiego (Kaliszewski, 2015; Sprusiński, 1971), Andrzeja Struga (Kargol, 2016), Wacława Sieroszewskiego (Legutko i Sadowska, 2007), Zygmunta Kisielewskiego (Obrączka, 2016). Do grona regularnie publikujących w pismach podlegających NKN pisarzy żołnierzy należeli też Władysław Orkan, Ludwik Hieronim Morstin oraz Jerzy Żuławski.

Z dokumentów Naczelnego Komitetu Narodowego przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie wynika, że pisarze zasadniczo nie pełnili oficjalnie istotnych funkcji ani w Biurze Prasowym przy Prezydium NKN (Dąbrowski, 1977), ani w Biurze Prasowym Departamentu Wojskowego. Trzeba jednak pamiętać, po pierwsze, że w dokumentacji tej nie pojawiają się wszystkie nazwiska współpracowników. Po drugie – dzielili się oni na stałych, których część pracowała na miejscu, i „przyjaciół”², którzy wykonywali różne zlecenia. O tych nie dowiemy się wiele na podstawie materiałów archiwalnych NKN – więcej na ich temat mówią zestawienia bibliograficzne pism poszczególnych pisarzy i ich archiwa personalne, rozproszone i nie zawsze opracowane przez badaczy (najczęściej historyków literatury) pod kątem aktywności propagandowej.

wysłaniem go na front (zob. Dużyk, 1975, s. 16–17 oraz 369 i n.). Ze wspomnień W. Sieroszewskiego wiemy z kolei, że praca agitacyjna nie do końca mu odpowiadała, ale jako żołnierz w dość zaawansowanym już wieku był świadom, że jest to zadanie dostosowane zarówno do jego sił, jak i umiejętności. Toteż do pisania książki o Józefie Piłsudskim przystępował już z lepszym nastawieniem niż do bieżącej pracy kronikarsko-agitacyjnej (Legutko i Sadowska, 2011). S. Długosz, poeta, w urywkach z pamiętnika wyrażał świadomość, że literatura legionowa, podobnie jak i piotrkowskie „Wiadomości Polskie”, jest propagandową „bibułą”, która nie oddaje prawdy o doświadczeniu wojennym – mimo wszystko świadomie i z pokorą podporządkowywał się swojej funkcji barda Legionów (Długosz, 1917, s. 183).

2 Archiwum Narodowe w Krakowie, Naczelny Komitet Narodowy, *Sprawozdanie z działalności Biura Prasowego Departamentu Wojskowego NKN*, sygn. 29/530/0/2.18/386, k. 29.

Pisarze brali udział w formułowaniu odezw, ulotek, broszur politycznych, byli kronikarzami swoich formacji wojskowych (jak np. wymieniony Kaden oraz Sieroszewski i Daniłowski), co często wiązało się z funkcją sprawozdawczą – przekazywaniem informacji o działaniach Legionów dla prasy, w której znajdziemy liczne wielokrotnie przedrukowywane relacje Kadena-Bandrowskiego, Struga, Daniłowskiego, Stanisława Dziękowskiego, Franciszka Mirandoli.

Prawie każdy z wymienionych powyżej pisał też teksty publicystyczne, na ogół okolicznościowe o tematyce legionowej, zarówno w prasie działającej przy NKN, jak i sympatyzującej z nim. Niektórzy trudnili się też zakładaniem i redagowaniem nowych pism, które miały służyć sprawie w miejscach, gdzie nie dało się pozyskać dla niej istniejącej prasy³. Najważniejszą agendą propagandową NKN był tygodnik „Wiadomości Polskie”, wydawany przez Biuro Prasowe Departamentu Wojskowego od końca 1914 r. Publikowali w nim okazjonalnie teksty publicystyczne i literackie: Orkan, Daniłowski, Żuławski, Strug. Tu ukazały się też listy Stanisława Witkiewicza. Ważnym filarem pisma były osoby cywilne, w tym ze środowiska literackiego, m.in. Maria Dąbrowska.

Warto zwrócić uwagę również na jeden z dzienników emigracji: „Wiedeński Kurier Polski”, ukazujący się w latach 1914–1918. Jego redaktorem (do lutego 1915 r.) wymienionym w stopce był pisarz Roman Jaworski. W nim publikował swe wojenne utwory Stanisław Przybyszewski, przebywający podczas wojny w Monachium. Utwory literackie publikowali tu znów pisarze programowo związani z NKN i Legionami. Inicjatywą redaktorów była też Biblioteczka Polska, seria wydawnicza wydająca kieszonkowe wersje klasyki oraz współczesnej polskiej literatury patriotycznej.

Spośród cywili Lucjan Rydel redagował ukazujący się w Krakowie od 1 sierpnia 1915 r. „Tygodnik Ilustrowany Polski”. Było to pismo literacko-artystyczne, z założenia niepartyjne, współpracowali z nim jednak autorzy ściśle związani czy to bezpośrednio z Legionami, czy to z NKN. Antoni Procajłowicz, pełniący funkcję kierownika artystycznego, był jednocześnie szefem Centralnego Biura Wydawnictw NKN. Kwestię charakteru tego pisma wyjaśnia częściowo artykuł wstępny, który zawiera uzasadnienie tego nietypowego jak na wojenne warunki wydawnicze przedsięwzięcia: „[w] zdrowym organizmie nie mogą ustać żadne funkcje, dlatego i kulturę (literaturę i sztukę), i naukę rozwijać trzeba”⁴. Jego zadaniem było

3 Tak było w Łodzi, gdzie J. Żuławski redagował przez krótki czas efemeryczne pismo „Do broni. Organ Polskiej Organizacji Narodowej w Łodzi”, następnie w Piotrkowie Trybunalskim, gdzie wydawał „Wici. Pismo Legionistów Polskich”.

4 [brak autora i tytułu] *Ilustrowany Tygodnik Polski*, 1915, nr 1 (1 sierpnia), s. 1.

popularyzowanie idei legionowej za pomocą literatury, sztuki i piśmiennictwa naukowego (przede wszystkim historycznego i historycznoliterackiego) pośród inteligencji. W Zakopanem Kazimierz Przerwa-Tetmajer wraz z Ostapem Ortwinem, znanym młodopolskim krytykiem literackim, redagowali przez niemal pół roku dwutygodnik „Praca Narodowa” (15 czerwca – 22 października 1915 r.), będący nieoficjalnym organem NKN (Pinkwart, 2002), w którym publikowano przede wszystkim informacje na temat czynu legionowego i działalności lokalnych agend obozu niepodległościowego.

Pisarze w cywilu działali też w lokalnych komitetach narodowych, przy których prowadzono agitację werbunkową i niekiedy również mniej lub bardziej szeroko zakrojoną akcję propagandową. Tworzone były komisje pracy kulturalno-agitacyjnej. Kazimierz Przerwa-Tetmajer kierował taką sekcją w Zakopanem. Do ich zadań należało m.in. urządzanie pogadanek i odczytów, przedstawień, wieczorków i obchodów rocznic narodowych; prowadzenie tygodniowej kroniki zdarzeń; rozpowszechnianie czasopism i wydawnictw NKN (Szarkowa, 1995).

II. „Budzenie ducha narodowego”

Gustaw Daniłowski, jeden z pisarzy legionistów, zwracał uwagę, że główną funkcją literatów podczas wojny było szeroko rozumiane „budzenie ducha narodowego” (Daniłowski, 1919, s. 139). Rola ta była całkowicie zgodna z zadaniami stawianymi literaturze przez romantyków⁵, dla których była ona narzędziem służącym zarówno do przekucia państwa w naród kulturalny (zgodnie z formułą Mochnackiego o uznawaniu się narodu w jestestwie swoim) i tym samym zapewnienia mu przetrwania, jak i do pobudzenia go do czynu niepodległościowego. To z romantyzmu wywodził się również charakter zaufania, jakim Józef Piłsudski obdarzał pisarzy jako osoby publiczne o specyficznym autorytecie, z niego brała się też wiara w ich polityczną sprawczość⁶. Kwestia ta rysuje się wyraźnie we wspomnieniach Michała Sokolnickiego na temat zaaranżowanej przez Piłsudskiego w 1905 r. zbiórki pieniędzy na broń dla przyszłej armii, w którą zaangażowano Żeromskiego i Wyspiańskiego:

5 Takie zadania literatury sformułowano już w kręgu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Zob. np. *Mysli ęs. Staszica z r. 1805 o książkach najpożyteczniejszych (z autografu)*; cyt. za: Kraushar, 1900, s. 377–378.

6 Józef Piłsudski mówił o znaczeniu pieśni legionowej na Zjeździe Legionistów we Lwowie w 1923 r. (Łempicki, 1939).

Takich ludzi i takie autorytety Piłsudski widzi wśród znakomych pisarzy polskich, artystów i poetów: ci bowiem z jednej strony, jako ludzie uduchowieni, odczuwają głębiej niż inni poniżenie niewoli, z drugiej zaś strony, dzięki specjalnemu stanowi rzeczy w Polsce, odgrywają w oczach społeczeństwa rolę przewodników i proroków (Sokolnicki, 1936, s. 146–147, 151–152; cyt. za: Adamczyk, 2014, s. 34–35; podkreśl. – JN).

Dzięki temu „specjalnemu stanowi rzeczy” pisarz polski posiadał szczególnie kapitał symboliczny, który był efektem fuzji kapitału społecznego i kulturowego – to w epoce romantyzmu polistopadowego pisarze wzięli na siebie odpowiedzialność służby narodowi, który pozbawiony był aparatu państwowego zabezpieczającego jego interesy. Ich rola polegała przede wszystkim na stworzeniu języka, który jako prymarny system kulturowy dostarczał wzorów identyfikacji i jednoczył naród we wspólnej opowieści. Marta Piwińska nazwała go „mową mityczną” (Piwińska, 1973); w odniesieniu do jego militarnej odmiany – tyrtejskiej, pisał o nim jako o swoistym wspólnototwórczym metakodzie S. Buryła (2017); Zbigniew Kłoch z kolei twierdził, że romantyczny dyskurs tyrtejski miał charakter swoistego „słownika niepodległościowego” (Kłoch, 1986, s. 37). Szczególna rola pisarza polegała więc na tym, że jego słowa (i te z odezwy, i te z literatury, razem współtworzące jeden wojenny dyskurs niepodległościowy) nadawały kierunek i narzucały słownictwo oraz jednolitą, względnie spójną, legitymizowaną przez XIX-wieczną tradycję literacką i historyczną (literaci bowiem szczególnie upodobali sobie tematykę historyczną) narrację wspólnotową⁷.

W związku z tym – im większy był autorytet pisarza w jak najszerszym kręgu odbiorców, tym większym naciskom politycznym był on poddawany. Społeczna i polityczna presja, będąca konsekwencją romantycznego sposobu myślenia o literaturze, zwłaszcza w jego odmianie tyrtejskiej, była bardzo duża od początku wojny. Do jej wzrostu przyczyniali się zresztą sami pisarze, którzy chętnie używali autorytetu pisarskiego do legitymizowania własnych wyborów politycznych. Helena Radlińska⁸ w przygotowanym w 1935 r. opracowaniu zatytułowanym *Książki, które szły śladem Legionów 1914–1916* w rozdziale poświęconym wydawnictwom

7 O związanych z tym paradoksach pisałam w artykule: Niewiarowska, J. (2020). Kłopotliwe dziedzictwo wieszczów – romantyzm i paradoksy propagandy niepodległościowej w publicystyce (około)literackiej z lat 1914–1918. *Perspektywy Kultury*, nr 2, 95–111.

8 Radlińska była dobrze zorientowana, ponieważ od początku istnienia NKN pracowała w jego strukturach i pełniła istotne funkcje w różnych jego departamentach, w tym w Biurze Prasowym DW NKN. Zob. Żukiewicz, 2019.

Naczelnego Komitetu Narodowego i współpracującym z nim instytucjom wydawniczym pisała:

Znaczenie literatury w pierwszych chwilach wojny charakteryzuje fakt, że pisarze, którzy rozbudzali ducha walki, rzucili propagandzie własne istnienia. Idąc za rozkazem z nocy sierpniowej, nadawali mu rozgłos swymi nazwiskami, bardziej znanymi ogółowi niż nazwisko Komendanta w siwym stroju strzeleckim, Sieroszewski, Strug, Daniłowski stanęli od razu w szereгах żołnierskich (Orsza-Radlińska, 1935, s. 212; podkreśl. – JN).

Bez wątpienia ciążył na pisarzach, zwłaszcza tych pozostających w cywilu, specyficznie polski, bowiem wynikający z XIX-wiecznych uwarunkowań, „terror bohaterstwa” (Tomasik, 2012; Szczepaniak, 2017). Ten był przez polityków i strategów obozu niepodległościowego częstokroć egzekwowany właśnie ze względu na duży potencjał propagandowy związany zarówno z samymi nazwiskami, które legitymizowałyby czyn na mocy posiadanego autorytetu, jak i ich szczególnymi zdolnościami, które pomogłyby w modelowaniu odpowiedniej narracji wojennej, zwłaszcza że wielu publicystów, pisarzy i krytyków, nawet tych w służbie legionowej, miało świadomość, że literatura powstająca w tym kręgu, choć jasna i czytelna (często świetnie nadająca się do podnoszenia *morale* żołnierzy), była zbyt konwencjonalna i schematyczna, by przekonać niezdecydowanych czy obojętnych, a tym bardziej tych niechętnych. Brakowało jej bowiem, m.in. według Jana Lorentowicza, szczerości i autentyczności (Lorentowicz, 1917), która ginęła za nadeksploatowanymi, a przez to niemal pustymi, znakami i symbolami wypożyczanymi na tę okoliczność z XIX-wiecznej rekwizytorni poetyckiej, głównie tyrtejskiej. Zdawano sobie sprawę, że „sen o szpadzie” się ziści, jeśli przestanie być snem, a żeby tak się stało, muszą go najpierw wyśnić jak najszerze grupy odbiorców – zwłaszcza na terenie znajdującego się od sierpnia 1915 r. częściowo pod okupacją niemiecką zaboru rosyjskiego. Do tego potrzebowano nowej opowieści.

III. Uwagi o literaturze propagandowej

Najbardziej jednak oczywistą dla pisarza formą działalności propagandowej był przekaz określonych treści za pomocą literatury. Choć w wykazie wydawnictw NKN literatura stanowi zaledwie 8% wszystkich publikacji (Wierzchowski i Wasilewski, 1917), trzeba pamiętać, że pisarze wydawali też teksty, których nie da się zakwalifikować do literatury. Ich

prace były więc rozproszone w różnych kategoriach wydawnictw i sięgają ostatecznie kilkunastu procent. Literatura taka publikowana była również u innych wydawców. Pod kątem środków i treści perswazyjnych analizował twórczość legionową Krzysztof Stępnik w *Legendzie Legionów* (1995), ale większość interpretatorów zwracała mniejszą lub większą uwagę na ich propagandowy charakter. O swoich wojennych utworach Kaden myślał nie inaczej niż jako o utworach do żołnierskiego plecaka czy dla ucznia – potencjalnego żołnierza (Kaden-Bandrowski, 1916). Ich wartość artystyczna była drugorzędna. „O czyny chodzi tutaj – pisał po kilku latach – nie zaś wcale o wyraz. Słowo moje było czynów tych cieniem” (Kaden-Bandrowski, 1932). Nieoczywistą tendencją, na którą warto zwrócić uwagę, było raczej to, że literatura ta w dużej mierze w niewielkim stopniu przywoływała konkretne fakty i realia polityczne, które dałoby się zidentyfikować z określoną opcją polityczną⁹. Podstawową strategią była tutaj uniwersalizacja i mitologizacja opisywanych zjawisk związanych z czynem zbrojnym po to, by przejąć kontrolę nad dyskursem narodowym, by był on jednoznacznie identyfikowany z tradycją czynnej walki o niepodległość, wobec której nie można pozostać obojętnym, ponieważ – zgodnie z tymi przekazami – jest ona immanentnym, niezbywalnym składnikiem polskiej tożsamości narodowej. Takim celem – mówiąc najogólniej – podporządkowana była treść wojennej literatury propagandowej powstającej w kręgu Legionów i NKN. Strategie literackie służące tym celom były różnorodne – w zależności od konkretnych celów propagandowych, a przede wszystkim adresatów przekazu. Poezja żołniersko-legionowa była najbardziej znaną formą literackiej działalności propagandowej (Kloch, 1986). Józef Relidziński, Edward Słoński, Józef Mączka, Stanisław Dzikowski, Jerzy Żuławski, Stanisław Długosz, Bolesław Lubicz-Zahorski, Józef Andrzej Teslar i inni należeli do zastępu „poetów legionowych”, których twórczość pełniła funkcję afirmacyjno-propagandową względem misji żołnierskiej. Za poezją szła proza – najczęściej w postaci krótkich form – nowel, opowiadań i reportaży. Ich funkcja jednak była podobna – uniwersalizowano i mitologizowano w nich czyn zbrojny, kreowano i/lub utrwalano model patriotyzmu idei narodowej (Walicki, 2009). W tych celowali Kaden i Strug, ale też m.in. Kazimierz Przerwa-Tetmajer. Temu ostatniemu chciałabym poświęcić kilka zdań wieńczących te rozpoznanie, ponieważ wojenna twórczość literacka i eseistyczna tego młodopolskiego poety¹⁰ w okresie 1914–1915

9 Zwracał na to uwagę M. Sprusiński w odniesieniu do twórczości Kadena-Bandrowskiego (Sprusiński, 1971, s. 92).

10 Pisali o niektórych jej przejawach: Owczarzewski, 1938; Makowska, 2016; Zacharska, 1998.

stanowi przypadek, który można potraktować na zasadzie *pars pro toto* – jako emblematyczny dla „cywilnej żołnierki” polskich pisarzy.

Oprócz działalności organizacyjnej i wydawniczej, o której była już mowa, Tetmajer w latach 1915–1916 opublikował trzy książki o wyraźnie propagandowym charakterze. Dwie z nich ukazały się nakładem wydawnictw NKN: *O żołnierzu polskim 1795–1914* (Tetmajer, 1915¹¹) oraz zbiór szkiców *Cienie* (Tetmajer, 1916). Poeta był jednym z najaktywniejszych orędowników polskiej tradycji tyrtejskiej, dzięki której aktualne wydarzenia zyskiwały sens jako kontynuacja walk narodowyzwolenicznych oraz gotowa matryca wartości i wzorców zachowań (Makowska, 2016). Narodowe mity, które przywoływał i kreował na nowo w utworach literackich i eseistycznych – np. mit Piasta, księcia Józefa Poniatowskiego, różne warianty mitów bohaterstwa żołnierzy polskich, a nawet mit Achillesa, który dostosował do aktualnej potrzeby – były rozpoznawalne, trwałe i atrakcyjne dzięki narodowemu herosowi jako centralnej figurze memorialnej polskiej XIX-wiecznej pamięci kulturowej (Micińska, 1995). W zakończeniu eseju *O żołnierzu polskim...* pisał wprost:

Wnukiem, prawnukiem, praprawnukiem jesteś bojowników, których jedna tylko żywiła myśl: wolności. Nowe są nazwy bitew Waszych i nowe Wasze nazwiska, ale historia Wasza jest ta sama. Naród polski ma swoją odrębną Religję: bohaterstwa – Wy jesteście tej religii wcieleniem. Wasze czyny są czynami ułanów Poniatowskiego, czwartaków warszawskich, powstańców styczniowych. Naród polski ma także swoją legendę: walkę o niepodległość. Wy jesteście nową opowieścią tej Legendy Polskiej (Tetmajer, 1916, s. 97).

Podkreślanie ciągłości polskiej pieśni niepodległościowej i czynu Legionów („pieśń bohaterska przeszłych pokoleń ożyła wielkim czynem dzisiejszych legionów” [Lam, 1915, s. 2]; „honor narodowy oddany w ręce Legionów, ten przedziwny klejnot wyjęty ze skarbca Kościuszków i Poniatowskich” [Tetmajer, 1917, s. 1]) służy zbudowaniu obrazu Legionów jako spadkobierców romantycznej tradycji walk narodowyzwolenicznych i jednocześnie jest dowodem na jego żywotność, a także na sprawczą moc romantycznego Słowa. Spadkobiercą „ułanów Poniatowskiego, czwartaków warszawskich, powstańców styczniowych” i kontynuatorem narodowyzwoleniczej tradycji nie jest jednak każdy Polak walczący na

11 Książeczka ta, wydana po raz pierwszy w 1915 r. w Oświęcimiu, weszła do obiegu w dwóch wydaniach, podstawowym (nakładem NKN) i tornistrowym (nakładem Centralnego Biura Wydawnictw NKN). W przewodniku bibliograficznym wydawnictw NKN wydanie tornistrowe opatrzone opisem: „Toż samo w wydaniu skróconym i spopularyzowanym tak, aby treść była przystępna dla prostego szeregowca” (Wierzychowski i Wasilewski, 1917, s. 4).

tej wojnie, nie jest nim żołnierz Legionu Puławskiego po stronie Rosji czy żołnierz wcielony do armii któregokolwiek z zaborców, ale i faktyczny żołnierz Legionów, i ten potencjalny – zwyczajni Polacy, Baczakiewicz i Kopciuszyński, bohaterowie jego opowiadań, którzy doznają narodowych inicjacji, bo to w dużej mierze do nich kierowane były publikacje wydawnictw Naczelnego Komitetu Narodowego. Dyskurs ten ma więc charakter inkluzywny – w sensie, jaki nadała temu pojęciu Aleida Assmann (2015), podobnie jak wytwarzana przezeń tożsamość¹². Perswazja przybiera tu zatem postać moralnego szantażu: sprawdzianem bycia prawdziwym Polakiem jest czyn legionowy. „Żołnierskość” jako część tradycji walk narodowowyzwoleńczych staje się w ten sposób legitymacją wyzykiwaną jako narzędzie propagandowe właśnie ze względu na siłę opowieści mitycznych. Jak pisze Ivan Čolović, dzięki bohaterskim przodkom, z którymi mogli się utożsamić żołnierze, stając na polu bitwy, pozwalają one włączyć się jednostce w tę wieczystą teraźniejszość narodu, a co za tym idzie, wywołać zapał do walki połączony z podporządkowaniem się ruchowi mas, którego rytm nadaje przywódca, tu również ideolog (Čolović, 2001) – w naszym przypadku Józef Piłsudski, któremu będą poświęcone dwie najważniejsze, bestsellerowe publikacje propagandowe pisarzy. Mowa o mających wiele wznowień książkach o Wodzu i jego otoczeniu – o *Józefie Piłsudskim* Sieroszewskiego (Piotrków 1915) i *Piłsudczykach* Kadena-Bandrowskiego (Oświęcim 1915). Tak jak Tetmajer legitymizował czyn legionowy za pomocą strategii uniwersalizujących i mitologizujących, tak te publikacje miały niebagatelny wpływ na wykreowanie nowej legendy, godnej swoich poprzedników – legendy Józefa Piłsudskiego, która wspierała budowanie społecznego zaufania dla niego oraz umocniłaby i rozpropagowała wyobrażenia o jego opatrnościowej roli.

Podsumowanie

Pokarmem propagandy są utrwalone w społeczeństwie treści kultury, które przyczyniają się do aprobowania i utrwalania przez dominujące instytucje – określonej „oficjalnej” kultury wojennej (Olzacka, 2016). Polska „oficjalna” kultura wojenna miała barwę Legionów Józefa Piłsudskiego.

12 Tak przynajmniej kształtuje się oficjalna działalność Tetmajera, widziana przez pryzmat jego publikacji i działalności wydawniczej oraz organizacyjnej w Sekcji Pracy Umysłowej Naczelnego Komitetu Zakopiańskiego. Dodatkowe światło rzucają na nią listy do Jerzego i Kazimierzy Żuławskich z 1915 r. Dopiero w nich wybrzmiewa nastrój sceptycyzmu i zwątpienia w sens własnych działań i politycznej sprawczości zakopiańskiego środowiska (Żuławski, 1978, s. 142–144).

Z tego krótkiego przeglądu wynika, że w propagandę tego obozu od początku wpisany został kod romantyczny, który był rodzajem metafazyki wspólnoty narodowej. Propaganda niepodległościowa chciała wyżyłkować i spożytkować na swoje potrzeby symboliczną romantyczną władzę słowa, stąd jej przywiązanie do pisarzy i literatury. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że byli oni istotnymi współtwórcami kształtu wojennego dyskursu niepodległościowego. Choć trudno zmierzyć skuteczność ich działań, nie można się nie zastanawiać nad efektywnością propagandy, ta bowiem zawsze obliczona jest na konkretny skutek. Wiadomo m.in. ze wspomnień i pism Gustawa Daniłowskiego, że skuteczność wysiłków na rzecz werbunku bywała różna, ale nie można odmówić skuteczności polskiej literatury w sferach inteligencji czytającej. Wojnę bowiem od początku kreowano (propagowano) jako ziszczenie marzeń Mickiewicza z *Litanii Pielgrzymskiej* i okazję do wcielenia w życie bohaterskich postaw wywiedzionych z tradycji tyртеjskiej i sienkiewiczowskiej¹³. Do Legionów zaś przystąpiła głównie polska inteligencja¹⁴, która po 1918 r. będzie istotną częścią elit politycznych niepodległego kraju.

BIBLIOGRAFIA

- Adamczyk, Z.J. (2014). Żeromski. Pod rozkazami Piłsudskiego. *Świętokrzyskie. Środowisko. Dziedzictwo. Edukacja kulturalna*, nr 14, 31–46.
- Assmann, A. (2015). *Wprowadzenie do kulturoznawstwa. Podstawowe terminy, problemy, pytania*. Przekł. i wst. A. Artwińska i K. Różańska. Poznań: Nauka i Innowacje.
- Chwalba, A. (2018). *Legiony polskie 1914–1918*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Bąbiak, G.P. (2004). Postawy ideowe polskich pisarzy wobec wybuchu wojny. *Dzieje Najnowsze*, nr 3, 133–147.
- Borodziej, W. i Górny M. (2016). Wojna wyobrażona. Polityka informacyjna, plotki i propaganda w Europie Środkowo-Wschodniej. W: A. Nowak (red.), M. Banaszekiewicz (współpr.), *Imperia, narody i społeczeństwa Europy Wschodniej i Środkowej na progu pierwszej wojny światowej*. Warszawa: Centrum Rosyjsko-Polskiego Dialogu i Porozumienia.
- Buryła, S. (2017). *Rozrachunki z wojną*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN.
- Čolović, I. (2001). *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*. Przekł. M. Petryńska. Kraków: TAIWPN „Universitas”.

13 Sienkiewicza i Mickiewicza drukowano na potrzeby żołnierskie w wydaniach tornistrowych.

14 Szczegółowe dane podaje M. Micińska: 53% ochotniczej kadry stanowili inteligencji z Galicji oraz uchodźcy z zaboru rosyjskiego (Micińska, 2008, s. 179.)

- Daniłowski, G. (1919). *Z jednego źródła*. Warszawa: Kasa Przechodności i Pomocy Warszawskich Pomocników Księgarskich.
- Dąbrowski, J. (1977). *Dziennik 1914–1918*. Oprac. J. Zdrada. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Długosz, S. (1917). *Przed złotym czasem*. Przedm. A. Strug. Kraków: nakład rodziny.
- Drozdowski, M. (2017). *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”.
- Dużyk, J. (1975). *Władysław Orkan. Życie i twórczość*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Garlicka, A. (1964). Organizacja akcji prasowej Naczelnego Komitetu Narodowego. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 86–144.
- Janion, M. i Żmigrodzka M. (1978). *Romantyzm i historia*. Warszawa: Państwowemu Instytut Wydawniczy.
- Kaden-Bandrowski, J. (1916). *Mogily*. Lublin: Wydział Narodowy Lubelski.
- Kaden-Bandrowski, J. (1932). *Piłsudzczy*. Warszawa: „Kadra”.
- Kaliszewski, W. (2015). *Bagnet i pióro. Twórczość publicystyczna Juliusza Kadena-Bandrowskiego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kargol, A. (2016). *Strug: miarą wszystkiego jest człowiek. Biografia polityczna*. Warszawa–Kraków: Oficyna Wydawnicza Rytm, Oficyna Wydawnicza AFM Krakowskiej Akademii im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.
- Kloch, Z. (1986). *Poezja pierwszej wojny. Tradycja i konwencje*. Wrocław–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kraushar, A. (1900). *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800–1832; księga I: Czasy pruskie, 1800–1807*. Kraków: Gebethner i Wolff.
- Lam, S. (1915). Z naszych poezji bohaterskich. *Wiedeński Kurier Polski*, nr 104, 2.
- Legutko, G. (2011). *Niespokojny płomień. Życie i twórczość Gustawa Daniłowskiego*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Kochanowskiego.
- Legutko, G. (2015). Rok 1914 w twórczości Gustawa Daniłowskiego, Andrzeja Struga i Wacława Sieroszewskiego. *Studia Muzealno-Historyczne*, t. 7, 129–136.
- Legutko G. i Sadowska I. (2007). *Bojownicy polskiej sprawy. Wacław Sieroszewski i Gustaw Daniłowski wobec myśli i czynu Józefa Piłsudskiego. Wybór materiałów z lat 1898–1943*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego.
- List Żeromskiego (1922). *Rzeczpospolita*, nr 270 [4 października, wydanie poranne], 3.
- Lorentowicz, J. (1917). *Polską pieśń niepodległa. Zarys literacki*. Kraków–Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze.

- Łempicki, S. (1939). Polska pieśń narodowa jako czynnik wychowawczy. *Kultura i Wychowanie*, z. 2, 165–187.
- Makowska, M. (2016). Narodowe mity w wojennej twórczości Kazimierza Przerwy-Tetmajera. W: D. Kielak, M. Makowska i J. Niewiarowska (red.), *Między pamięcią a projektem przyszłości. Doświadczenie historii w literaturze polskiej lat 1914–1918*. Warszawa: Wydawnictwo UKSW, 53–64.
- Micińska, M. (1995). *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przelomu XIX i XX w. (1890–1914)*. Wrocław: Fundacja na rzecz Nauki Polskiej.
- Micińska, M. (2008). *Inteligenca na rozdrożach. 1864–1918*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton.
- Molik, W. (2018). Propaganda w okresie I wojny światowej. Organizacja i rola mediów. W: W. Molik, T. Schramm i D. Szymczak (red.), *Kwestia polska w propagandzie w okresie pierwszej wojny światowej*. Poznań: Instytut Historii UAM, Wielkopolskie Muzeum Niepodległości.
- Mortkowicz-Olczakowa, H. (1955). Wspomnienie. *Życie Literackie*, nr 47, 1–7.
- Niemojewski, A. (1915). Poezja na usługach intrygi politycznej. *Mysł Niepodległa*, nr 320, 495–496.
- Obrączka, P. (2016). *Pisarz zapomniany. O życiu i twórczości Zygmunta Kisielewskiego*. Kielce: Wydawnictwo Gens.
- Olzacka, E. (2016). *Wojna a kultura. Rola czynników kulturowych w nowożytnej rewolucji militarnej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Orsza-Radlińska, H. (1935). Książki, które szły śladem Legionów 1914–1916. *Przegląd Biblioteczny. Wydawnictwo Związku Bibliotekarzy Polskich*, nr 9.
- Owczarzewski, R. (1938). *Kazimierz Tetmajer jako publicysta*. Wilno: s.n.
- Pinkwart, M. (2002). *Tatry w świadomości mieszkańców Zakopanego i ich gości. Prasa zakopiańska 1891–1939*. Zakopane: Tatrzański Park Narodowy. Wydawnictwo.
- Piwińska, M. (1973). *Legenda romantyczna i szydery*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Sokolnicki, M. (1936). *Czternaście lat*. Warszawa: Instytut Badania Najnowszej Historii Polski.
- Stępnik, K. (1995). *Legenda Legionów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Stępnik, K. (1997). *Rekonosans. Studia z literatury i publicystyki okresu I wojny światowej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Sprusiński M. (1971). *Juliusz Kaden-Bandrowski. Życie i twórczość*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Szarkowa, J. (1995). Podstawy działalności propagandowej Naczelnego Komitetu Narodowego. 1914–1917. *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, 163–184.

- Szarkowa, J. (1997). „Czym dla Europy była i jest Polska...”. Treści propagandowe Naczelnego Komitetu Narodowego. *Rocznik Biblioteki PAU i PAN w Krakowie*, t. 42, 163–182.
- Szarkowa, J. (1998). Idea i czyn. Legiony polskie na łamach „Wiadomości Polskich” (1914–1919). *Rocznik Biblioteki PAU i PAN w Krakowie*, t. 43, 233–242.
- Szczepaniak, M. (2017). *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*. Kraków: TAIWPN „Universitas”.
- Tomasik, T. (2013). *Wojna – męskość – literatura*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej.
- Tetmajer-Przerwa, K. (1915). *O żołnierzu polskim. 1795–1915*. Oświęcim: Naczelny Komitet Narodowy.
- Tetmajer-Przerwa, K. (1916). *Cienie*. Kraków: Centralne Biuro Wydawnictw N.K.N.
- Tetmajer-Przerwa, K. (1917). Z poezji legionowej. *Nowa Reforma*, nr 274 (1 czerwca), 1.
- Walas, T. (2003). *Zrozumieć swój czas*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Walicki, A. (2009). Trzy patriotyzmy. W: A. Walicki, *Prace wybrane*, t. 1: *Naród. Nacjonalizm. Patriotyzm*. Wstęp A. Mencwel. Kraków: Universitas, 343–397.
- Williams, R. (2015). Aktywność i zaangażowanie. Przekł. M. Tabaczyński. W: G. Jankowicz i M. Tabaczyński (red.). *Socjologia literatury. Antologia*. Kraków: Wydawnictwo i Księgarnia Ha!art.
- Wittlin, J. (1991). Wojna, pokój i dusza poety. W: J. Wittlin, *Pisma pośmiertne i inne eseje*. Wyb., oprac., przedm. J. Zieliński. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Wierzchowski, Z. i Wasilewski L. (zebr.). *Wydawnictwa Naczelnego Komitetu Narodowego 1914–1917. Spis bibliograficzny*. Kraków: Naczelny Komitet Narodowy.
- Zacharska, J. (1998). Kazimierz Przerwa-Tetmajer wobec wojny. *Przegląd Humanistyczny*, nr 4–5, 21–28.
- Zajas, P. (2016). *Niemilknące muzy. Wydawcy, pisarze, tłumacze i pośrednicy kulturowi na frontach Wielkiej Wojny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żeromski, S. (1916). *Sen o szpadzie i sen o chlebie*. Zakopane: Księgarnia Podhalańska.
- Żeromski, S. (2016). [W brzasku przedwiośnia]. W: S. Żeromski, *Publicystyka 1889–1919*. Oprac. Z.J. Adamczyk. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN, 236–242.
- Żukiewicz, A. (2019). *Helena Radlińska w walce o Polskę (1914–1918)*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Żuławski, J. (1978). *Z domu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Joanna Niewiarowska – historyczka literatury i kultury polskiej, asystentka w Katedrze Literatury Polskiej Drugiej Połowy XIX wieku w Instytucie Literaturoznawstwa na Wydziale Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Autorka publikacji dotyczących literatury i sztuki oraz życia literacko-artystycznego Młodej Polski i I wojny światowej. Redaktorka dwóch tomów zbiorowych poświęconych literaturze i publicystyce okresu I wojny światowej. Przygotowuje doktorat poświęcony wielkwojennej krytyce i publicystyce literackiej.